

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Н. В. ШЕВЧЕНКО (Миколаїв)

Білорусько-Литовська держава: нові концептуальні засади сучасної білоруської історіографії

Одна з найголовніших причин відставання історичної науки в колишньому СРСР від світового рівня бачиться сучасним дослідникам в штучній залежності історії неросійських народів від історії Росії, яка й зумовила провінційність їх наукових концепцій. Останнє пов'язується з довгим пануванням офіційної доктрини, за якою історія новоприєднаних до Росії земель викривлялася в угоду великодержавному шовінізму. У XIX ст. ця русифікація окраїн імперії стала важливим політичним спрямуванням, що передбачало систему заходів по знищенню історичної пам'яті, своєрідності їх національно-державного розвитку. Доктрина про нездатність неросійських народів до самостійного розвитку переносилася і в їх минуле. З власної історії, зазначає білоруський історик, залишили лише "байку про одвічне прагнення до воз'єднання з Росією", що й звело, на його думку, Білорусь до рівня пересічної губернії Великороси¹. В результаті в суспільній свідомості вкорінилася думка про одвічну бездержавність білорусів, що тільки за допомогою "старшого брата" спромоглися у 1918 р. побудувати власну державу.

Розпад СРСР та утвердження на його терені незалежних держав, в тому числі і Білорусі, викликали в останній активізацію досліджень проблем етногенезу, культурно-національної самобутності білоруського народу. Красномовним свідченням цього стали традиційні міжнародні наукові конференції у Гродно, присвячені історії культури і церкви, ментальності народів Великого князівства Литовського, матеріали яких публікуються в альманасі "Наш Радавон"². В оглядовій etapі "У пошуках витоків: переплети білоруської історіографії Великого князівства Литовського з перспективи 1991—1992 рр." Н. М. Яковенко розглянула як основний напрямок пошуків білоруських колег і зміст дискусій навколо культурно-національної самобутності і менталітету власного народу, зокрема стану церкви і конфесійної політики у Великому князівстві Литовському, так і досить кваліфіковано з'ясувала причини відзначеного нею "культурницького ухилу" сучасної білоруської історіографії. Однак у галузі розробки державної окремішності білоруського етносу, яка цілком слушно визначена авторкою такою, що залишилася поза увагою широкого загалу дослідників Білорусі³, з 1993 р. сталися вагомні зрушення.

Так, зовсім недавно білоруські історики порушили традиційну схему радянської історіографії, що акцентувала увагу виключно на одній лінії розвитку: Київська Русь — Московська держава — Російська імперія — СРСР, звернувшись до історії Великого князівства Литовського у пошуках традицій своєї державності. Для сучасного читача, зауважує В. Насенич, дослідник середньовічної історії Білорусі, Велике князівство Литовське, а це найбільший період його історії — XIII—XVIII ст., залишається не лише "білою плямою", скоріше "невідомим контине-

нтом⁴. Національний нігілізм, що продемонстрував останній референдум у Білорусі, коли народ у своїй більшості відмовився від власної національної символіки, висловивши тим і скептичне ставлення до традицій державності, пояснюється науковцями тими обставинами, що протягом ряду століть країна знаходилася в епіцентрі інтересів Польщі та Росії, які вдавалися не тільки до територіальної експансії, а й нав'язували при цьому власне трактування її історії— то як "східних окраїн Речі Посполитої", то "Северо-Западного края"⁵. Таким рудиментом колоніальної доктрини, на думку білоруських істориків, є концепція утворення Великого князівства Литовського, яка утвердилася в радянській історіографії і яка ґрунтується на так званому литовському завоюванні земель Західної та Південно-Західної Русі і створенні на основі цього держави з політикою національного і релігійного гніту по відношенню до руських земель⁶.

На республіканських наукових конференціях, засіданнях "круглого столу" спільно з литовськими колегами, де розглядалися проблеми формування Великого князівства Литовського, останнє було визнано "білорусько-литовською" державою, де в умовах політичного і духовного співробітництва відбулося становлення трьох народів, які визнаються "історичними спадкоємцями" цієї держави. За українськими вченими залишили право визначитися з оцінкою своєї Частки литовської спадщини⁷.

Однак заклик цей не дістав, на наш погляд, адекватної відповіді. Залишимо поки осторонь аналіз причин даної ситуації, тим паче, що значною мірою він вже зроблений Н. М. Яковенко⁸.

Автор статті бачить своє завдання передусім у тому, щоб зробити реферативний виклад праць новітньої білоруської історіографії з проблем національного державотворення середньовічного періоду. І при цьому має на меті уникнути по можливості власних оцінок, щоб започаткувати певне "інформаційне поле" для подальших обговорень з українськими спеціалістами порушених питань у серії статей чи навіть засіданні круглого столу". Це могло б стати поштовхом для активізації дослідження багатогранної спадщини Великого князівства Литовського.

Наукова дискусія з проблем утворення Великого князівства Литовського та місця Білорусі в історії цієї держави була розпочата у 1989 р. після опублікування монографії колишнього вчителя історії М. І. Єрмоловича, що близько двадцяти років самотужки досліджував тему. Він розкритикував головні постулати радянської концепції історії Литовської держави⁹. У наступні роки вийшли з друку ще декілька праць згаданого автора¹⁰, що дало можливість М. І. Єрмоловичу оприлюднити власну концепцію історії середньовічної Білорусі, включаючи і Велике князівство Литовське. Розглянемо її основні положення.

Перше. Доктрина про так зване литовське завоювання Білорусі, як доводиться у його дослідженні "Слідами одного міфа", має своє коріння в історико-публіцистичних творах XVI ст., зокрема в "Сказаний о князях Владимирских". Як вважає М. І. Єрмолович, міфічність головного постулату щодо литовського загарбання західноруських земель мала слугувати ідеологічному обґрунтуванню законності претензій Москви на київську спадщину. Живучість згаданого міфа у пізніші часи автор пояснює тим, що він виявився зручним і для офіційної російської історіографії XVIII—XIX ст. у справі доведення історичної виправданості існування імперії¹¹.

Друге. Основний твір на згадану тему —праця В. Т. Пашуто — утвердив в радянській історіографії цю міфічну версію про так зване литовське завоювання Чорної Русі, в продовження якої Міндовг та його нащадки розпочали політику силового залучення до литовської держави земель Русі. Натомість М. І. Єрмолович вважає, що саме західна Русь,

яка уникла татарського завоювання, закономірно перетворюється у середню XIII ст. на один із центрів "збирання земель" колишньої Київської Русі в єдину державу¹². Німецька загроза з боку Тевтонського ордену, що на той час захопив землі західних балтів і почав наступ на Литву, кваліфікується автором як прискорювач інтеграційних процесів на західноруських землях. При цьому політичним лідером згаданих об'єднавчих процесів та ядром майбутньої держави він визнає Новгородське (м. Новгородок, сучасний Новогрудок у Білорусі) князівство, котре в силу вигідного географічного положення (вихід до Німансько-Двінського басейну, пов'язаного з Балтійським морем, захищеність лісами від зовнішньої агресії) у кінці XII — на початку XIII ст. став великим економічним та культурним центром і суперником Полоцька. Серед причин, що зумовили політичне лідерство Новгорода в Західній Русі, М. І. Єрмолович бачить і тісні військово-політичні зв'язки останнього з сусідньою Литвою¹³.

Трете. Ототожнення старожитної або літописної Литви зі східною частиною сучасної Литви, що у XII—XIII ст. в західних хроніках називалася Аукштайгією, кваліфікуються ним як значна перешкода у справі об'єктивного висвітлення початкового періоду історії Великого князівства Литовського. Тому місцезнаходження стародавньої Литви М. І. Єрмолович визначив одним із найголовніших питань свого дослідження. Автор дійшов висновку, що згадувана в Іпатіївському і Густинському літописах Литва знаходилася між Полоцькою, Турово-Пінською та Новгородською землями і була історичною областю Білорусі —своєрідним острівцем балто-слов'янського населення¹⁴. У своїй праці "Слідами одного міфа" він вміщує карту-схему літописної Литви, розташовуючи її у Верхньому Поніманні: між Мінськом і Новгородком — зі сходу на захід та між Молодечно і Ляховицями — з півночі на південь¹⁵.

Четверте. М. І. Єрмолович визнає домінування у XII—XIII ст. не литовської експансії на західноруські землі, а слов'янської колонізації балто-литовських земель, і кваліфікує її як визначальний фактор утворення Великого князівства Литовського. Стародавня Литва в силу свого проміжного становища серед руських князівств, відмічає автор, не стояла осторонь тих об'єднавчих процесів, які розпочалися в Західній Русі у XIII ст. Так, дослідник наголошує, що вона здавна мала тісні військово-політичні контакти як з Полоцьком, так і з Новгородком. Зокрема, у XII ст. Литва була союзницею першого у боротьбі з хрестоносцями, а дещо раніше підтримувала його боротьбу за незалежність від Києва і стала місцем політичного притулку опальних полоцьких князів. Пізніше вона, за спостереженнями історика, слугувала джерелом військової сили для сусідніх з нею Мінського і Новгородського князівств, котрі виборювали свою незалежність від Полоцька. За політичний вплив на неї у кінці XII ст. боролися головні претенденти на лідерство в утворенні держави в Західній Русі —Новгородок та Полоцьк. Причому особлива принадність Литви для них бачиться М. І. Єрмоловичу не тільки у військовому аспекті, а насамперед у тій обставині, що володіння нею відкривало шлях для об'єднання Поніманської Русі, яку контролював Новгородок, з Полоцькою Руссю.

П'яте. Автор нової концепції Великого князівства Литовського прискіпливо аналізує всі відомі з літописів обставини так званого загарбання литовським князем Міндовгом Чорної русі. І доходить висновку, що літописний факт вокняжіння Міндовга у Новгородку в 1246 р. не може бути вагомим аргументом на користь того, що він захопив владу силою. Реконструкція літописних свідчень про особу Міндовга до його новгородського періоду дозволила автору характеризувати останнього як литовського князя, що мав традиційні політичні та військові зв'язки з

руськими землями, зокрема з Поніманською землею та Галицько-Волинським князівством. Так, свідченням мирного отримання влади у Новгородку Міндовгом М. І. Єрмолович вважає запис у Густинському літописі про прийняття ним "со многи свой бояри" християнства, оскільки хрещення по православному обряду було обов'язковою умовою отримання влади в руських князівствах, які запрошували до себе князів-чужинців¹⁷.

Шосте. Головне положення своєї концепції про те, що Міндовг не тільки не завоював Чорну Русь, а навпаки, ставши новгородським князем і в інтересах руського боярства, що прагнуло об'єднати землі Західної Русі під своїм верховенством, захопив Литву, М. І. Єрмолович будує на основі Іпатіївського літопису У 1251 р. Міндовг "вражьбою за ворожъство с ним Литву зане, поймана бе вся земля Литовская..." Отже, утворення Великого князівства Литовського почалося, на думку автора, не з завоювання Литвою Новгородка, як це твердилося в усіх підручниках історії, а з завоювання Новгородком Литви за допомогою литовського князя-перебіжчика Міндовга, що й забезпечило Посманській Русі провідну роль у цій державі¹⁸.

Сьоме. Зрештою, М. І. Єрмолович визнає двоваріантність інтеграційних процесів у цьому слов'яно-балтському регіоні. Литва, за його спостереженнями, не була пасивною стороною у згаданих державотворчих процесах. Зокрема, він звертає увагу дослідників на той факт, що Міндовг намагався у 1260—1263 рр. порозумітися зі своїми колишніми противниками — литовськими князями Товітілом, Ендивідом та жемайтським князем Тройнятою, щоб об'єднати Литву з Жемайтією. Однак цей "литовський варіант" утворення Великого князівства Литовського без участі західноруських земель, на думку М. І. Єрмоловича, закінчився невдало через суперництво між Литвою і Жемайтією. А так званий "руський варіант", що втілював Міндовг у 1246—1260 рр. і потім продовжив його син Войшелк з 1265 р., вдаввшись до повторного завоювання Литви, саме завдяки послідовній підтримці Новгородка, Турово-Пінського і Галицько-Волинського князівств завершився успішно¹⁹.

Восьме. Вирішальну роль в об'єднанні західноруських і балто-литовських земель в єдину державу автор відводить Поніманській Русі і, зокрема, Новгородщині. Недаремно, наголошує він, саме Новгородок і став першою столицею держави, а його старовинний герб "Погоня" — гербом Великого князівства Литовського. Принагідно зазначимо, що у зв'язку з цим концепція М. І. Єрмоловича в науковій літературі дістала назву "новогородської". Звідси, з білоруського Поншанні, де знаходилися літописна Литва і Новгородок, що й стали початковим ядром держави, підкреслює автор, походить і її назва. Під цією балтською назвою "Литва", за М. І. Єрмоловичем, ховалася могутня східнослов'янська держава²⁰.

Дев'яте. Хоча він визнає поліетнічний характер Великого князівства Литовського, який втілений у самій назві "Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське"²¹, однак менш за все вбачає у ній литовський характер. А в силу домінування в цій державі руської мови, права і культури схильний трактувати її насамперед білоруською. Зазначимо, що у ході дискусії з питань утворення Великого князівства Литовського, проведеної у Білорусі в 1992 р., вий погодився з більш компромісним визначенням — "Білорусько-литовська держава"²².

Найбільшого резонансу в науковій літературі отримало положення М. І. Єрмоловича про стародавню Литву як область Білорусі. При цьому у автора знайшлися як односторонні, так і опоненти. Зокрема, М. Ф. Пилипенко у роботі "Возникновение Белоруссии. Новая концепция", (1991) також вдається до характеристики етнографічних районів Білорусі та етимології їх назв. На його думку, "Біла Русь" спочатку в

етнічному сенсі означала одну із діалектно-етнографічних зон загальносхіднослов'янської спільності (так автор називає традиційну для радянської історіографії давньоруську спільність), яку він локалізує у східній частині сучасної Білорусі. Західна частина, виходячи з переважання там балтської топоніміки, пов'язується ним із східнобалтським населенням. Причому він виділяє кілька етнографічних районів у її складі — Чорну Русь і Литву. Першу вважає переважно слов'янською, яка успадкувала назву розташованого тут раніше ятвязького племені Дайнова, що свою землю називало "Кірсновія", або "чорна земля". В той час як Литви кваліфікується автором територією, на якій компактно проживали східні балти. М. Ф. Пилипенко в цілому поділяє погляди М. І. Єрмоловича відносно розташування її у центральному регіоні Білорусі. І визначає Литву як регіональну назву жителів згаданої частини Білорусі у ранній період існування білоруського етносу, що здавна включав найбільшу групу балтського населення, котра, будучи асимільованою слов'янами, зберегла свою назву — "литвини". Останню автор вважає слов'янським варіантом етнічної самоназви східних балтів (литовців)²³. Литва і литвини у його вузькому розумінні — позначення етнічної приналежності громадян Великого князівства Литовського балтського (литовського) походження. При цьому він наголошує, що окрім етнічних литовських територій — південно-східної частини сучасної Литви (у ранньому середньовіччі — Аукштайтиї), назва ця зберігалася аж до ХХ ст. і за білоруським центральним регіоном, оскільки була для нього регіональною. У широкому розумінні, а саме в політичному, згаданий термін протягом XIV—XVIII ст. вживався для простої констатації факту приналежності до громадянства Великого князівства Литовського²⁴.

Серед прибічників стародавньої Литви як одного із районів Білорусі і автор ряду праць з етнотопоніміки А. Ф. Рогальов²⁵, який процес формування білоруського етносу пов'язує з верхнім Поніманням (його білоруською частиною). В той час як середнє Понімання — це територія сучасної Литви. Отож верхнє Понімання трактується ним як масив змішаного населення — слов'яно-балтського, причому балтська частина переважала у східній його частині в силу того, що вона була тим особливим реліктовим балтським островом, який знаходився між Мінськом і Новгородком. Його утворення пов'язується з недоступністю згаданої території для слов'янської колонізації через оточеність лісами та болотами. У зв'язку з запізненням приходу сюди слов'ян, наголошує автор, тут довше затрималися балтські поселення, що й спричинило закріплення за ним балтської назви "Литва", яка не зникла і за умов проникнення сюди в XI—XII ст. слов'ян²⁶. Саме у верхньому Поніманні в XII—XIII ст., за Рогальовим, і проходили активні етногенетичні процеси, в результаті яких на базі східнослов'янського субстрата і за участю балтського склався новий білорусько-литвинський етнос. Причому останній з'явився на історичній арені, наголошує автор, зі старою балтською назвою — "Литва". Як і М. Ф. Пилипенко, він вважає її слов'янською, у розумінні сукупності східнобалтських племен, що пізніше утвердилась як регіональна назва одного з районів верхнього Понімання з метою відрізнити цю територію давнього суцільного поселення балтів від Чорної Русі²¹.

Зазначимо, що спостереження М. Ф. Пилигієнка та А. Ф. Рогальова відносно походження і побутування згаданого етноніма "литвини" мають прибічників. Зокрема, Ф. Д. Климчук і І. Чаквін розрізняють назву етнографічних литовців і етнонім "литвини", який вважають самоназвою ослов'янених балтів²⁸. Дослідники середньовічної Білорусі Г. Саганович, С. Павловський і А. Катерлі порушили питання про необхідність усунення згаданої термінологічної плутанини, яка породжується ототожненням назви стародавнього племені Литва і одноіменної області його проживання з сучасною Литвою²⁹.

Зосереджуючись на аналізі згаданої термінологічної плутанини, особливо властивої публіцистам, котрі не розрізняють такі поняття, як Литва, Литовська Русь і Чорна Русь, А. Катерлі у цьому контексті вносить свої корективи. Так, Чорна Русь в широкому розумінні — це південно-західна частина сучасної Білорусі, а у вузькому — частина Лідського, Новгородського, Ошмянського та Віл енського повітів, де знаходився історичний центр її — ятвязьке князівство Дайнова. Окрім згаданого трактування етимології назви "Чорна Русь", зробленого М. Ф. Пилипенком, А. Катерлі не виключає й іншого тлумачення — "західна територія". Автор виходить з того, що балти були прибічниками кольорової просторової символіки, пов'язуючи чорний колір із заходом, і висловлює припущення: "'Чорною" (західною) територією цей район Поніманія могли називати тільки балти, які жили на схід від неї. А на схід від Чорної Русі, на думку автора статті, "в особливому трикутнику — між Новгородком, Молодечно і Мінськом лежала та сама старожитна чи літописна Литва", населення якої бачиться йому балтським, але більш близьким ятвягам, ніж сучасним литовцям³⁰.

У контексті дискусії з приводу знаходження літописної Литви Заслугує на увагу атлас історичних карт "Русь Белаая, Черная и Литва в картах", опублікований у 1991 р. відомим спеціалістом у цій галузі Є. Є. Ширяєвим³¹. Проведений ним порівняльний аналіз великої кількості старовинних європейських карт Великого князівства Литовського з залученням демографічних, етнографічних та антропологічних даних дозволив йому визнати, що Біла Русь, Русь Чорна і Литва розташовувалися в межах сучасної території Білорусі. Він також встановив, що стародавня Литва вперше позначена на німецьких картах атласу Польщі за 1139 р. І вона локалізована у верхньому Поніманні. Виходячи з цього, автор вважає досить достовірною карту-схему літописної Литви М. І. Єрмоловича. Назва "Литва" щодо сучасної її території, за його спостереженнями, вживається в картографії лише з другої половини ХІХ ст., а раніше вона називалася переважно Жемайтією, або Жмудю (польський варіант) чи Самогтією (латинський).

Засідання наукового "круглого столу" з проблем Великого князівства Литовського у Мінську 6—7 квітня 1992 р., у центрі дискусій якого перебувала літописна Литва, виявило чимало опонентів М. І. Єрмоловича. Зокрема, деякі історики та діалектологи висловили свої сумніви відносно аргументованості його карти-схеми літописної Литви. Так, В. Насевич і Г. Цихун критикували Єрмоловича за ігнорування ним правила топонімики, за яким назви селищ, урочищ даються за іменем народу, чи племені, в тих місцевостях, де він є чужаком, а не автохтоном. Тому, на їх думку, не можна вважати безсумнівними доказами наявність топоніму "Литва" у верхньому Поніманні на користь того, що саме там і знаходилася літописна Литва³². Окрім того, Єрмоловичу закидали беззастережне перенесення у минуле сучасної топонімики. Деяко пізніше В. Насевич у своїй праці "Початкі Вялікага княства Літускага. Падзеі і асобы" (1993) більш детально викладе міркування щодо неприйняття ним позиції М. І. Єрмоловича відносно літописної Литви. Звертає увагу він на відсутність будь-яких археологічних даних на користь версії Єрмоловича. Натомість прямо висловлює сумнів про можливість існування войовничої Литви, якою вона постає з літописів ХІІ—ХІІІ ст., у такій "глухомані, якою є територія Неболоцької пуці". У свою чергу, В. Насевич додержується того, що головний центр згаданої Литви, або, як він називав Литви у вузькому розумінні, знаходився у межиріччі Німана та притоки його Вілії (район м. Кернаво, Вільно, Троки), тобто на території сучасної Литви. Князівства Нальшани, Дзеволота, Упіта трактуються ним як субетноси у складі Литви (в широкому розумінні)³³.

А. К. Кравцевич висхупає прибічником положення концепції М. І. Єрмоловича про те, що верхнє Понімання — головний центр між-етнічних процесів, в результаті яких у середині XIII ст. почалася консолідація західноруських земель у союзі з окремими литовськими землями в одну державу при безсумнівному домінуванні слов'янської сторони. Але не погоджується з версією локалізації стародавньої Литви на території Білорусі. Як і В. Насевич, Г. Цихун, В. Карев, він визнає, що етнічна картина балтського світу у раннє середньовіччя була досить складною, і підкреслює дискусійність та маловивченість останньої³⁴.

У цьому зв'язку дозволимо собі зробити невеликий екскурс в історію дослідження проблеми. Насамперед зазначимо, що література з питань локалізації давньої Литви і етимології її назви, як і проблема визначення середньовічного литовсько-білоруського етнічного кордону, що тісно поєднані, є значною. І започаткована вона з тих часів, коли у кінці XVIII — початку XIX ст. укладачі історико-географічних описів краю звернули увагу на ту обставину, що населення західних районів Білорусі називали себе литвинами, а свою землю — Литвою, що й було відображено у довідниках, енциклопедіях³⁵. Згодом загадкові литвини зацікавили науковців, які вже з другої половини XIX ст. почали досліджувати історичну географію Білорусі, щоб у кінці століття вже дискутувати з приводу розташування стародавньої Литви³⁶. Зокрема, А. Кочубинський висунув гіпотезу про її локалізацію у білоруському Поніманні: в західній частині Мінської губернії у басейні річок Щари, Уздри, вважаючи існування згаданого балтського масиву наслідком запізнилої слов'янської колонізації через труднодоступність його. Щодо назви "Литва", то дослідник вбачав у ній балтське коріння, пов'язуючи з гідронімом — рікою Вілією, яка у литовському варіанті (Vilnis) означала "хвилю"³⁷.

Після проведення цілої серії наукових конференцій з проблем етногенезу та етнічної історії балтів у 70—80 рр. XX ст. більшість спеціалістів з литовсько-білоруського етнічного кордону зійшлися на думці про його нестабільність у середньовіччі і погодилися з міркуваннями з цього приводу Г. Ловмянського про поетапність формування кордону протягом IX—XIV ст. у зв'язку з незавершеністю слов'янської колонізації вглиб балтської території. Його стабілізацію він пов'язував з XII—XIII ст., коли кордон проходив по лінії: Гродно — Волковийськ — Слотам — Новогрудок — Мінськ — Заславль — Логойськ³⁸. Останнім часом литовський дослідник П. Гаучас на основі даних археології, етнографії, лінгвістики та переписів населення XIX ст. дещо уточнив цей кордон, вказавши на існування на литовсько-білоруському порубіжжі цілого ряду островів балтського походження, що врізалися в територію Білорусі. Цікаво, що один із найбільших локалізований ним у Поніманні, у тому районі, який М. І. Єрмолович визначив як літописну Литву. А представлена автором статті карта-схема уточненого ним згаданого кордону переконує в існуванні великої кількості балтських топонімів, включаючи і такий, як "Литва", в різних районах Білорусі³⁹. Визнаючи наявність островків балтського чи балто-слов'янського населення Поза основним етнічним кордоном з Білоруссю, литовські дослідники, проте, не поділяють тезу окремих своїх білоруських колег про тотожність одного з най-більших балтських масивів з стародавньою Литвою. В результаті розвідок Е. С. Гудавічюса, Р. К. Волкайте-Кулікаускаене⁴⁰ стародавня Литва бачиться історикам Балтії⁴¹ як південна частина Аукштайтії — східної частини сучасної Литви, що локалізується у межиріччі Німана та його притоки Няріса (Вілії) і Мяркіса. І трактується корінною балтською територією, де проживало одне із найбільших східнобалтських племен, що дістало свою назву від гідроніма — правої притоки ріки Няріса (Вілії) — "Lietava". Саме з цієї Литви, на їх думку, і був родом Міндовг, а не з балтського масиву на території Білорусі. Вотчина його, як вважає

Гудавічюс, знаходилася у порубіжній з Поніманською Руссю (Новгородщиною) частині Литви⁴².

З огляду на стан дослідження проблеми литовсько-білоруського етнічного кордону у середньовіччі, яка не дозволяє однозначно вирішити долю літописної Литви, учасники "круглого столу" у Мінську визнали за необхідність локалізувати її у верхньому та середньому Поніманні (північно-західна частина Білорусі та східна Литва)⁴³.

Згаданий "круглий стіл" мінських істориків з питань становлення Великого князівства Литовського започаткував узгодження основних концептуальних засад білоруської історіографії. Так, визнавши шкідливість та антинауковість імперської доктрини про так зване литовське завоювання білоруських земель та Велике князівство Литовське як виключно литовську державу, учасники "круглого столу" висловили своє занепокоєння тим, що в республіці швидкого поширення набуває нова концепція, за якою Велике князівство Литовське трактується виключно білоруською державою. За умов некритичного підходу до неї існує загроза замінити старий міф про литовське завоювання на новий — завоювання Західною Руссю Литви⁴⁴. Не підтримавши концепцію М. І. Єрмоловича у частині локалізації літописної Литви та визнання ним Великого князівства Литовського білоруською державою, раціональне зерно її — про мирне вокняжіння Міндовга у Новгородку, яке заперечує тезу про завоювання ним Чорної Русі, а також активну роль останньої поруч з стародавньою Литвою у процесах державотворення та договірний характер визнання литовської зверхності Західною і Південно-Західною Руссю — було покладено в основу рішення учасників "круглого столу". Так, констатуючи складність побудови нової синтезної концепції історії Білорусі з огляду на невирішеність цілого ряду методологічних і історіографічних проблем, білоруські дослідники визначили лише найбільш загальні підходи до історії Великого князівства Литовського.

По-перше, витоки білоруської державності вбачаються у Полоцькому і Туровському, а пізніше — Гродненському, Новогрудському, Слонімському князівствах. Створена ними матеріальна культура трактується підґрунтям державотворчих процесів на білоруських землях у XIII—XIV ст.

По-друге, в умовах боротьби з агресією хрестоносців і під загрозою монголо-татарського нашествия у середині XIII ст. у верхньому Поніманні виникла білорусько-литовська держава з центром у Новгородку, яка і стала ядром могутньої європейської держави — Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського. Термін "Литва" тоді відносився до території верхнього і середнього Понімання, а під "Руссю" розуміли верхів'я Подвіння та Подніпров'я. Сучасні західні етнічні землі Литви (Жемайтія) остаточно увійшли до складу держави у першій половині XV ст. З другої половини XIV ст. і до кінця 60-х рр. XVI ст. у склад Великого князівства Литовського входили і українські землі (Волинь, Київщина, Поділля). Згадана держава являла собою федерацію земель, у якій навколо початкового ядра (власне Литви) об'єдналися обласні автономії.

По-третє, у Великому князівстві Литовському розвинулася класична європейська державність: законодавство (Статут), своєрідна форма станово-представницької монархії, шляхетська демократія, толерантні відносини між різними конфесіями і церквами. Сформувалася старобілоруська мова, що стала державною.

По-четверте, у згаданій державі в умовах політичного і духовного співробітництва відбулося становлення самобутньої білоруської, литовської, української та польської культур. Усі народи, що брали участь в економічному, культурному розвитку Великого князівства

Литовського, насамперед білоруський,¹ є історичними спадкоємцями цієї держави. Тому доцільно визначити державність Великого князівства Литовського як Білорусько-Литовську⁴⁵. Учасники засідання "круглого столу" визнали за необхідне узгодити білоруську концепцію з висновками литовських, польських та українських істориків з тим, щоб усунути всі непорозуміння та перешкоди у справі спільного використання історичної спадщини Великого князівства Литовського.

19—20 червня 1992 р. за ініціативою білоруських вчених відбувся ще один "круглий стіл" з проблем Великого князівства Литовського, в якому взяли участь литовські дослідники. У повідомленні про його рішення підкреслюється важливість при розробці історії згаданої держави, що визначається як "Литовсько-білоруська" і рівнозначно "Білорусько-литовська", керуватися такими методологічними принципами, як спільність державності і громадянської ментальності. Намічені також і пріоритетні напрями дослідження: політична історія, державна структура, еволюція етнічної та соціальної свідомості різних етносоціальних груп⁴⁶.

З метою реалізації наукових рекомендацій згаданих засідань "круглих столів" тема "Білорусь у складі Великого князівства Литовського" зайняла чільне місце у планах досліджень Академії наук Білорусі, навчальних планах та підручниках історичних факультетів університетів та педінститутів⁴⁷. Зокрема, нові концептуальні засади в історії Великого князівства Литовського враховані авторами "Нарисів з історії Білорусі" (1994). Якщо у популярному збірнику "100 запитань і відповідей з історії Білорусі" (1993) Велике князівство Литовське визнається білоруською середньовічною державою⁴⁸, то автори згаданих нарисів, розглядаючи передумови утворення цієї держави, наголошують на домінуванні об'єднавчих процесів у західноруських землях, однак державу, котру вдалося створити Міндовгу, характеризують як білорусько-литовську, що послужила основою для становлення Великого князівства Литовського⁴⁹. У статті "Велике князівство Литовське" в новій енциклопедії з історії Білорусі та в "Ілюстрованій хронології історії Білорусі: від давніх часів до початку ХХ ст." (1995) згадана держава кваліфікується Білорусько-литовською, історичне ядро якої знаходилося у верхньому і середньому Поніманні з столицею Новгородок⁵⁰.

Проведені у 1993—1994 рр. наукові конференції з концептуальних питань історії Білорусі засвідчили увагу дослідників до проблем становлення державності³¹ і політичної історії Великого князівства Литовського як одного із етапу білоруського державотворення. Зокрема, з оцінкою останньої як балто-слов'янської держави із значною перевагою соціокультурних традицій слов'янства в переважно білоруській формі виступив П. Лойко. На його думку, ця слов'янська специфіка Великого князівства Литовського особливо виразно проявилася у XIV ст. в прагненні Вільно об'єднати навколо себе всі руські землі і стати політичною домінантою у Східній Європі⁵². З ним солідаризується І. Саверчанка, наголошуючи на існуванні у Великому князівстві Литовському своєрідного феодального федералізму на період з кінця XIII — середини XV ст. З часу реформ Вітовта, спрямованих на централізацію країни, і до часів Люблінської унії Велике князівство Литовське бачиться йому гасе унітарною державою — "фактично білоруською середньовічною імперією"⁵³.

У плані подальшої розробки синтезної концепції білоруського державотворення опублікував нариси з історії Великого князівства Литовського В. Насевич. У лих автор поставив перед собою завдання дати читачу популярний і водночас науковий аналіз передісторії та початкового періоду згаданої держави⁵⁴. В. Насевич доволі критично ставиться до окремих положень концепції М. І. Єрмоловича. Окрім зазначених його зауважень щодо літописної Литви, він не поділяє і міркування ав-

тора новгородської концепції про другорядність литовської експансії на західноруські землі у XII—XIII ст. порівняно з розмахом слов'янської колонізації, що була нібито визначальним фактором підпорядкування балтів політичним процесам на Русі. Так, литовські набіги В. Насевич прирівнює до половецьких по відношенню до Південної Русі⁵⁵. Відносно князювання Міндовга у Новгородку автор нарисів солідарний з поглядами М. І. Єрмоловича у тому, що він не захопив владу силою, а був запрошений боярством міста, як це неодноразово відбувалося у Полоцьку, Вітебську, Пскові, з огляду на згасання полоцької князівської династії після 1219 р. Серед причин, які спонукали новгородців запросити литовського князя, В. Насевич виділяє декілька. І серед них найбільш вагомим йому бачиться згадана династична криза, що створювала загрозу потрапити в залежність від татар за умови, якщо вони вдадуться до традиційної практики запрошення іншого князя з династії Рюриковичів, яка з середини XIII ст. контролювалася Золотою Ордою⁵⁶.

Погоджується автор з М. І. Єрмоловичем у визнанні двоваріантності інтеграційних процесів в Поніманні середини XIII ст. (литовський та руський центри). Однак, на відміну від свого колеги, він не схильний применшувати роль об'єднавчих тенденцій у Литві і здатності останньої веслі самостійну політику та боронитися від хрестоносця. Хоча він і визнає, що не має чіткої картини політичної ситуації у Литві, однак допускає перебування останньої на етапі становлення ранньокласової держави з тенденцією до централізації влади. Ним наводяться факти на користь визнання Литви у XII—XIII ст. "важливим політичним фактором для Західної Русі", оскільки вона отримала ряд вагомих перемог над хрестоносцями (1236 р. під м. Сауле та у 1260 р. біля о. Дурбе). Натомість автор констатує слабкість аналогічних процесів в Західній Русі, довгий час лідером якої була Полоцька Русь, що вступила в політичну кризу з втратою на початку XIII ст. виходу до Балтики. А ось виняток із загальної картини політичного занепаду Русі у XIII ст., на його думку, становила Поніманська Русь, що не зазнала татарських руйнувань і у справі утворення держави пішла на союз з Литвою. При цьому В. Насевич вважає спрощеними концепції, за якими Литва завоювала пасивну Русь чи Новгородок "підпорядкував та привів до світла державності таку ж пасивну Литву"⁵⁷. Г

В об'єднавчих процесах, які мали місце в середині XIII ст. у Поніманні, наголошує В. Насевич, не було пасивної чи активної сторони, а склався своєрідний політичний симбіоз Литви і Русі — "приклад побратимства двох народів, які за умов власної вигоди об'єдналися в одну державу в критичний для себе момент німецької агресії".⁵⁸ Так, у цьому симбіозі він вбачає домінуючу роль Литви у політичному сенсі, а лідерство Русі — в державно-культурній сфері (структура влади, законодавство, державна мова). В силу цього Литва визначається разом з Поніманською Руссю третім (поряд з визнаним Московським у Північно-Східній та Галицько-Волинським у Південно-Західній Русі) центром "збирання руських земель"⁵⁹. Як бачимо, останнє міркування автора цілком перегукується з основним положенням відомої вже читачам концептуальної статті С. В. Думіна "Другая Русь (Великое княжество Лиговское и Русское)"⁶⁰ та Ф. М. Шабульдо "Русь в інтеграційних процесах XIII—XIV ст."⁶¹.

Як ми вже зазначали, В. Насевич не схильний обмежувати Литву виключно західноруськими землями, хоч і визнає, що за ними ця назва закріпилася аж до XX ст. Однак по відношенню до останніх він трактує її політонімом, тобто як назву території, підпорядкованої литовській династії. Незважаючи на певне політичне зрощення Новгородщини з етнічною Литвою у XV—XVI ст. (входження першої до початкового ядра Литовської держави, яке, за підрахунками автора, у середині XIII ст. ста-

новило 114 тис. км², з них на долю Русі припадало близько 20 %), остання зберегла свою етнічну особність і виступала під власною назвою "литвини"⁶². В. Насевич наголошує йа домінуванні балтського елемента на початковому етапі державотворення, однак з кінця XIII ст. ситуація змінилася на користь руського внаслідок приєднання до держави Полоцького, Мінського та Пінського князівств. З того часу, коли у склад нової держави увійшла більшість західноруських земель і частка етнічної Литви скоротилася до 30 %, на його думку, набуває сенсу визначення Великого князівства Литовського і Руського двоетнічною державою.

Щодо обставин входження західноруських земель до Великого князівства Литовського, то В. Насевич визнає його добровільним і на договірній основі. Білоруський історик звертає увагу на заплутаність літописних свідчень про обставини переходу українських земель під литовську зверхність, особливо стосовно межі політичного впливу Гедиміна на Південну Русь, однак підтримує думку дослідників щодо договірного характеру визнання зверхності Ольгерда, який гарантував українським землям автономію, навіть більшу в порівнянні з Полоцьком і Вітебськом (з огляду на слабкість заселення та віддаленість від Вільно). За його спостереженнями, в цей період територія Великого князівства Литовського зростає до 630 тис. км², з яких частка політичної Литви становила 18, етнічної — 14 %. Головним компонентом були удільні князівства Західної та Південно-Західної Русі, що становили 70—75 % всіх земель держави⁶³. Хоча територіально і за кількістю населення руський елемент, безумовно, переважав, однак, на його думку, після династичної унії 1385 р. з Польщею політична роль удільних князівств зменшується і великокнязівська влада починає спиратися головним чином на литовське боярство політичної Литви (етнічної та Поніманської Русі), яке у XV ст. створило пануючі кола, поставляючи майже всіх членів Панів — Ради і становлячи головне ядро війська. В той час, як доля православно-го боярства удільних князівств, наголошує В. Насевич, у вищих державних структурах була мінімальною, вони зберегли пануючі позиції тільки на місцевому рівні. На основі вже сказаного він визнає до середини XVI ст. Велике князівство Литовське литовсько-білорусько-українською державою при переважанні литовського компонента у політичній сфері, а білорусько-українського — в економічній та культурній⁶⁴.

Таким чином, у сучасній білоруській історіографії зруйновано традиційну схему радянської історіографії, що, в свою чергу, успадкувала основні засади офіційної самодержавної доктрини з її тезою меншовартості та нездатності неросійських народів до самостійного державного розвитку. Звернувшись до історії Великого князівства Литовського у пошуках витоків національної державності, білоруські історики не тільки представили декілька концепцій передумов та початкового етапу згаданої держави, а спільно з литовськими колегами узгодили власні концептуальні засади історії Білорусі у складі цієї середньовічної держави, визнавши останню Білорусько-Литовською з урахуванням того значного вкладу, що вніс у її політичний і культурний розвиток український народ.

Поділяючи позиції білоруських колег у тому, що кожна держава має право на існування своєї історичної школи з власною концепцією історичного розвитку батьківщини, вважаємо цілком слушними їх пропозиції щодо узгодження нових концептуальних засад білоруської історіографії відносно проблем історії Великого князівства Литовського з українськими істориками. Необхідно усунути всілякі непорозуміння та перешкоди у спільному використанні історичної спадщини згаданої держави.

¹ Н а с е в і ч В. Початкі Вялікага княства Літоўскага. Падзеі і асобы. Мн., 1993. — С. 4; Г р и ц к е в и ч В. Яка історыя нам патрэбна? // Старожитності. 1992. — Ч. 2. — С. 4—5.

² Наш Радавод. Матэрыялы міжнароднай навучнай канферэнцыі па рэгіянальнай істэрыі Восточнай Еўропы.. Гродно, 1990. Кн. 1—2; Наш Радавод. Матэрыялы міжнароднай канферэнцыі па рэгіянальнай істэрыі Восточнай Еўропы "Культура народаў Вялікага княства Літоўскага і Беларусіі. XIII — нач. XX в." Гродно, 1991. Кн. 3—4; Наш Радавод. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі "Царква і культура народаў Вялікага княства Літоўскага і Беларусіі XIII — нач. XX ст.". Гродно, 1992. Кн. 5—6.

³ Я к о в е н к о Н У пошуках витокаў: праблеми білорускай істэрыяграфіі Вялікага княства Літоўскага з перспектывы 1991—1992 рр. // Істэрыя, істэрыясофія, джерелазнаўство. Істэрыічны збірнік. (Статті, развідкі, заміткі, есе). К., 1996. — С. 112—137.

⁴ Ц а с е в і ч В. Початкі Вялікага княства Літоўскага... С. 5.

⁵ К а с ц ю к М. К. Нацыянальная канцэпцыя гістэрыі Беларусі: асновныя падыходы // Пстарычная навука і пстарычная адукацыя у рэспубліцы Беларусі / Новыя канцэпцыі і падыходы. Гістэрыя Беларусі. Усебеларуская канферэнцыя гістэрыкаў. Мн., 1994. — Ч. 1. — С. 3—10.

⁶ Усебеларуская канферэнцыя гістэрыкаў // Пстарычная навука і пстарычная адукацыя у Рэспубліцы Беларусі. Новыя канцэпцыі і падыходы. Мн., 1993. — Ч. 1. С. 3—4.

⁷ Беларусі у Вялікім княстве Літоўскім. Стэнаграма пасяджэнняў Міжнароднага круглага стала, якія адбыліся у Мінску 6—7 красавіка 1992 г. Мн., 1992. — С. 122—124.

⁸ Я к о в е н к о Н. У пошуках витокаў... С. 113—115.

⁹ Є р м а л о в і ч М. І. Па слядах аднаго міфа. Мн, 1989.

¹⁰ Є р м а л о в і ч М. І. Старожитная Беларусі. Полацкі і навагородскі перыяды. Мн., 1990; Є р м а л о в і ч М. І. Старожитная Беларусі. Віленскі перыяд. Мн., 1994; Є р м а л о в і ч М. І. Збіраць зярнятка да зярнятка // Голас Радзімы. 1991 — № 14. — С. 5—6.

¹¹ Є р м а л о в і ч М. І. Па слядах аднаго міфа. — С. 18—20.

¹² Там же. — С. 8—9.

¹³ Є р м а л о в і ч М. І. Старожитная Беларусі. Полацкі і навагородскі перыяды. Мн., 1991. — С. 53—54.

¹⁴ Є р м а л о в і ч М. І. Па слядах аднаго міфа. — С. 20—35; Його ж. Старожитная Беларусі. — С. 86—87.

¹⁵ Є р м а л о в і ч М. І. Па слядах аднаго міфа. — С. 21—22.

¹⁶ Там же. — С. 49—50.

¹⁷ Там же. — С. 58—59.

¹⁸ Там же. — С. 59—60.

¹⁹ Там же. — С. 62—63.

²⁰ Там же. — С. 81—82; Є р м а л о в і ч М. І. Старожитная Беларусі. — С. 351—

352.

²¹ Там же. — С. 353.

²² Беларусі у Вялікім княстве Літоўскім. Стэнаграма пасяджэнняў. — С. 93—95, 110.

²³ П и л и п е н к о М. Ф. Возникновение Белоруссии. Новая концепция. Мн., 1991. — С. 101—109.

²⁴ Там же. — С. 10.

²⁵ Р о г а л е в А. Ф. Этнопонимия Белоруси (на фоне этнической истории) Мн., 1991; Р о г а л е в А. Ф. Сцежкі у даўніну: географічныя назвы Беларускага Полесья. — Мн., 1992.

Р о г а л е в А. Ф. Белая Русь и белорусы. В поисках истоков. — Гомель, 1994. — С. 103—104.

²⁷ Там же. — С. 111.

²⁸ Ч а к в и н И. Этнообъединительные процессы в Великом княжестве Литовском в XIV—XVI вв. и проблема складывания белорусской и литовской народности // Проблемы этнической истории балтов. — Рига, 1985. — С. 156—158; К л и м ч у к Ф. Д. Восточно-славянский этноним "литвины" // Международная конференция балтистов. — Вильнюс, 1985; Його ж. К истории распространения белорусских говоров в Юго-Восточной Литве // Балто-славянские исследования. — М., 1981. — С. 214—221.

²⁹ К а т е р л і А. Чорна Русь — не Літоўская // Голас Радзімы. — 1991. № 1. — С. 8; П а в л о в с к і й С, С а г а н о в і ч Г. Древняя Литва и современная Летува // Неман. — 1991. — № 1. — С. 162—165; С а г а н о в і ч Г. Литва; Мая Айчына! // Наша слова. — 1990. — № 8. — С. 12—13; С ы в ч і к В. Дзве Літвы // Голас Радзімы. — 1991. — № 2. — С. 5.

³⁰ К а т е р л і А. Чорна Русь — не Літоўская. — С. 8.

³¹ Ш и р я е в Е. Е. Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах. — М., 1991. — С. 5—12, 16—17, 32—34.

³² Беларусі у Вялікім княстве Літоўскім. Стэнаграма... С. 3—5, 89—95.

³³ Н а с е в і ч В. Початкі Вялікага княства... С. 19—20.

³⁴ К р а в ц е в і ч А. К. Да праблемы сярэднявечных міжэтнічных кантактаў на Памонні // Наш Радавод. — Гродно, 1991. — Кн. 4. — Ч. 2. — С. 234—237.

³⁵ Новый и полный географический словарь Российского государства. — М., 1788—1789. — Ч. III. — С. 22.

" С о б о л е в с к и й А. И. Где жила историческая Литва? // Известия имп. АН

История Полоцка или Северо-Западной Руси с древнейших времен до Люблинской унии. — М., 1872. — С. 77—80; Вольтер Э. Город Миндовга или где искать Летовию XIII века? ИОРЯС АН. — 1909. — Т. XIV. — Кн. 3. — С. 95—102.

³⁷ Кочубинский А. Территория доисторической Литвы // ЖМНП. — 1897. — № 1. — С. 60—92.

³⁸ Дучиц Л. Этнокультурные связи Северо-Западной Белоруссии с народами Прибалтики в конце I — начала II тыс. (по материалам новых археологических находок) // Проблемы этнической истории балтов. — Рига, 1985. — С. 62—64; Зайковский Э. Древнейший этап балтского этногенеза на территории Северной Белоруссии // Там же. — С. 64—67; Чекуман В. Н. Проблемы формирования прибалто-славянской диалектной зоны // Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. — Вильнюс, 1981. — С. 117—120; Мартынюк В. В. Балто-славянские этнические отношения по данным лингвистики // Там же. — С. 174—176; Зверуго Я. Г. Славяно-литовские контакты в средневековье (по материалам белорусско-литовского пограничья // Там же. — С. 24—27; Зверуго Я. Г. Верхнее Понеманье в IX—XIII вв. — Мн., 1989; Жукевич В. А. К вопросу о балтском субстрате в этногенезе белорусов // Советская этнография. — 1968. — № 1. — С. 107—113; Видурис А. Ю., Климчук Ф. Д. Некоторые вопросы этноязыковых процессов на балто-восточнославянском пограничье // Этнолингвистические балто-славянские контакты в настоящем и прошлом. — М., 1978. — С. 13.

³⁹ Гаучас П. К. К вопросу о восточных и южных границах литовской этнической территории в средневековье // Балто-славянские исследования. — М., 1988. — С. 195—213.

⁴⁰ Там же. — С. 196—206; Гудавичюс З. С. Литва Миндовга // Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. — Вильнюс, 1981. — С. 131—132; Його ж. Литва Миндовга. — Вильнюс, 1984; Р. К. Волкайте-Куликаускаене. К вопросу о локализации Аукштайтии в центральной части Литвы // Проблемы этнической истории балтов. — Вильнюс, 1981. — С. 10—12.

⁴¹ Литва: краткая энциклопедия. — Вильнюс, 1989. — С. 135, 376.

⁴² Гудавичюс Э. С. Попытка локализовать владения литовских князей в XIII веке // Труды АН Литовской ССР. Серия А. Вильнюс, 1984. — № 3. — С. 69—79; Його ж. — Литва Миндовга // Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. — Вильнюс, 1981. — С. 132; Кузавинис К. Происхождение названия Литва // Всесоюзная конференция по топонимике СССР. — Л., 1965. — С. 74—75.

⁴³ Беларусь у Вялікім княстве Літоўскім... С. 123.

⁴⁴ Там же. — С. 4—5.

⁴⁵ Там же. — С. 121—122.

⁴⁶ Там же. — С. 123—124.

⁴⁷ Энциклопедія гісторыі Беларусі у 6 т., — Мн., 1993. — Т. 1—2; 100 пытанняў і адказаў з гісторыі Беларусі — Мн., 1993.

⁴⁸ 100 пытанняў і адказаў з гісторыі Беларусі. — С. 26.

⁴⁹ Нарысы гісторыі Беларусі. — Мн., 1994. — Ч. 1. — С. 69, 103, 114—116.

⁵⁰ Энциклопедія гісторыі Беларусі у 6 т. — Мн., 1993. — Т. 1. — С. 387; Ілюстраваная хроналогія гісторыі Беларусі ад старажытнасці да пачатку XX ст. Мн., 1995.

⁵¹ Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў. Пстарычная навука і пстарычная адукацыя у Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы). — Мн., 1993. — Ч. 1—2; Пстарычная навука і гісторычная адукацыя у Рэспубліцы Беларусь. Новыя канцэпцыі і падыходы. — Мн., 1994. — Ч. 1—2.

⁵² Лойка П. Вялікая княства Літоўскае паміж Сходом і Заходом // Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў. Мн., 1993. — Ч. 1. — С. 58—60.

⁵³ Саврчанка І. Вялікая княства Літоўскае: федэрацыя ці унітарная держава? // Голас Радзімы. — 1993. — № 1. — С. 5—6.

⁵⁴ Насевіч В. Початкі Вялікага княства Літоўскага... — С. 3—5.

⁵⁵ Там же. — С. 21—22.

⁵⁶ Там же. — С. 9—10.

⁵⁷ Там же. — С. 60—61.

⁵⁸ Там же. — С. 62—63.

⁵⁹ Насевіч В. Про нацыянальны характар ВКЛ // Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў. Мн., 1993. — Ч. 1. — С. 55.

⁶⁰ Думин С. В. Другая Русь (Великое княжество Литовское и Русское) // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX—XX ст. — М., 1991. — С. 76—127.

⁶¹ Шабудьдо Ф. М. Русь в интеграційних процесах XIII—XIV ст. // Другий міжнародний конгрес українців. Доп. і матеріали. Л., 1994. — Ч. 1. — С. 27—31.

⁶² Насевіч В. Початкі Вялікага княства... С. 63—64.

⁶³ Насевіч В. Про нацыянальны характар... С. 57.

⁶⁴ Насевіч В. Початкі Вялікага княства... С. 64—65.